

Aleksandar Bandović

*Narodni muzej u Beogradu
aleksandarbandovic@gmail.com*

Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu*

Apstrakt: Muzejski kurs ili tečaj u Muzeju kneza Pavla trajao je u periodu između 1942. i 1944. godine. Inicijator kursa bio je Miodrag Grbić, kustos Muzeja kneza Pavla. Vrlo je indikativno da je čitava posleratna generacija arheologa, istoričara umetnosti ili arhitekata, ponikla na predavanjima Miodraga Grbića, Đorđa Mano Zisija, Milana Kašanina ili Ivana Zdravkovića. Dugoročno, u kontekstu arheologije, muzejski kurs će se pokazati kao „prekretnica”, mesto koje je postalo svojevrsan paralelni univerzitet tokom okupacije. Ipak, kurs se ne može sagledati izolovano od ostalih događaja u Beogradu tokom Drugog svetskog rata. Nemačka uprava u Beogradu, uspostavila je nove institucije koje su bile zadužene za čuvanje kulturne baštine u okupiranoj Srbiji – *Kunst und Denkmalschutz*, odeljenje kojim je upravljao baron Johan fon Rajsvic (Johann von Reiswitz). Takođe, na području Srbije i Beograda aktivna je i Himlerova organizacija Anenerbe. Kao deo Anenerbeovih istraživanja sprovedena su iskopavanja na Kalemegdanu, koja je vodio saradnik Anenerbea, tadašnji direktor muzeja u Berlinu, Wilhelm Unfercagt (Wilhelm Unverzagt). Simbolično, ovim iskopavanjima Unfercagt je legitimizovao nemačko prisustvo u okupiranom Beogradu. Na drugoj strani, iskopavanja su postala i jedan od toposa u ideologiji kolaboracionizma. Polaznici muzejskog kursa su praktičnu nastavu sticali upravo na ovim iskopavanjima.

Ključne reči: istorija arheologije, muzejski kurs, Muzej kneza Pavla, arheologija pod okupacijom, Anenerbe, Miodrag Grbić

Uvod

Muzejski kurs u Muzeju kneza Pavla, od 1942. do 1944. godine, predstavlja fenomen koji se tiče, ne samo istorije srpske arheologije, istorije umetnosti, ili muzeologije, nego i kompleksnih odnosa u srpskom društvu tokom nemačke okupacione uprave i kolaboracionističke vlade Milana Nedića. Ipak, ovaj rad pokušava da odgovori samo na neka od pitanja koja se sama nameću: kako i na

* Zahvalnost dugujem koleginicama iz Odeljenja za dokumentaciju Narodnog muzeja u Beogradu, mr Veri Bogosavljević Petrović, Dragani Eremić i Jeleni Čeriman, za razumevanje i strpljenje.

koji način je arheologija kao društvena nauka povezana za različitim ideologijama i kako se upotrebljava u različitim okolnostima? Kako se arheolozi kao društveni akteri ponašaju u ratu? Na koji način je muzejski kurs uticao na smernice srpske/jugoslovenske arheologije posle II svetskog rata?

Za muzejski kurs ili tečaj najpre smo mogli saznati od Milutina Garašanina koji u *Razgovorima o arheologiji* pripoveda o situaciji u kojoj su se našli studenti Beogradskog univerziteta 1941. godine. Garašaniin kaže da je muzejski kurs dao izvesnu legitimaciju, „da svi oni koji su na kursu nešto rade”, i ističe kurs kao način kako izbeći zarobljeništvo ili prinudni rad u ratnim godinama. Istovremeno, Garašaniin govori koliko je bilo korisno raditi sa Miodragom Grbićem,¹ tadašnjim kustosom Muzeja kneza Pavla i referentom u Ministarstvu prosvete, koji je polaznike kursa naučio „osnovnim elementima praistorije i podeli praistorijskih kultura”. Garašaniin, rad sa Grbićem, karakteriše još i kao veliku školu, „gde smo u stvari naučili praktičnu arheologiju, koju na Fakultetu za četiri semestra, naravno, ne možete naučiti” (Babić i Tomović 1996, 7–8, 13–14). Nešto više informacija o muzejskom tečaju daje nam u svojim memoarima *Efemeris* Dejan Medaković. Osim toga što je vrlo slikovito i emotivno opisao situaciju u tadašnjem Muzeju kneza Pavla, Medaković se zadržao i na muzejskom kursu. „Duša celog kursa” za Medakovića, bio je Miodrag Grbić (Медаковић 2007, 495). Grbić će sam, u svojoj nikada objavljenoj autobiografiji *Svetla ispod zemlje*, napisati:

„Na tim tečajevima sa stotinak mladih radnika, za muzejski poziv u muzejskoj struci, iskristalisalo se dvadesetak stručnjaka, koji danas kao srednja generacija drže mnoge stručne ustanove. To su praistoričari Milutin i Draga Garašaniin i Vladimir Milojević, sada univerzitetski profesor u Nemačkoj, klasičari Dušanka Vučković-Todorović i Irma Čremošnik, srednjevekovci Jova Kovačević, Rajko Veselinović, i Bela Popović, za noviju umetnost Milorad Kolarić, Dejan Medaković, Kaća Ambrožić, i Slobodanka Vesović, – za arhitekturu Bojko Pavlović, – numizmatiku Svetozar Dušanić i Georgije Orlov, i za etnografiju Peka Tomić i Olga Moskovljević. Bliski su kursu bili Radivoje i Mirjana Ljubinković, kao i Stevan Tomić, od kada datuje naše poznanstvo i prijateljstvo” (Грбић 1956, 20).

Muzejski tečaj je tako ostao sećanje ovih značajnih ličnosti, mesto, iz njihove priče očigledno važno, ali na kraju, samo lična ispovest. U novije vreme, u monografiji o Muzeju kneza Pavla, Lidija Ham-Milovanović kaže da je muzejski kurs bio „jedinstvena prilika za nove naraštaje”, budući da je Univerzitet

¹ Miodrag Grbić je rođen 1901. godine u Sremskim Karlovcima. Arheologiju je završio na Karlovom univerzitetu u Pragu, gde je i doktorirao 1925. godine kod Lubora Niderlea sa temom Prerimsko bronzano posuđe na području Čehoslovačke Republike. Muzejsku praksu ali i prva terenska iskustva Grbić je stekao uz mentorstvo češkog arheologa Albina Stockog. Po povratku iz Praga 1925. godine, radio je u Arheološkom muzeju u Skoplju, a od 1927. godine kao kustos Narodnog muzeja u Beogradu (Гачић 2005, Грбић 1956).

bio zatvoren, a novih upisa nije bilo (Хам-Миловановић 2009, 122). Takođe, razumejući kontekst događaja, izgleda mi da možemo shvatiti važnost muzejskog kursa i neobično mesto koje je tečaj imao u istoriji srpske arheologije. U zvaničnim pregledima istorijata srpske arheologije, nema pomena o muzejskom tečaju. Dragoslav Sreјović pišući o arheologiji na Velikoj školi i Univerzitetu konstatuje da je „period od 1941. do 1945. godine označen potpunim prekidom u radu na arheologiji na Beogradskom univerzitetu” (Sreјović 1983, 23). Naprotiv, živa aktivnost na arheologiji se tokom rata seli i odvija u prostorijama Muzeja kneza Pavla. No, kurs se ne može posmatrati i odvojeno od ostalih arheoloških aktivnosti tokom rata na području Srbije, u ovom slučaju, na području Beograda. Odnosno, muzejski tečaj se odvijao u senci aktivnosti referata za zaštitu umetničkih vrednosti i Himlerove organizacije Anenerbe (Ahnenerbe).²

Ukoliko se osvrnem na primer Nemačke tokom II svetskog rata, arheologija je imala posebnu važnost u širenju ideje „arijevske rase” koja, po nacistima, dolazi sa severa Evrope.³ U rukama Hitlera, Gebelsa, Rozenberga ili Himlera, arheologija i generalno istorija, postali su moćno oružje. Mada je sam Hitler ostao uzdržan prema pokretima i organizacijama koji su veličali praistoriju Germana, pa čak ih je i ismevao, njegovi saradnici, među prvima Hajnrih Himler, dobro su znali kolika potencijalna moć leži u proučavanju praistorije (Arnold 1990, 469, Haßmann 2002, 73, Kater 2006, 170, Karlsgodt 2011, 123). Po pravilu, sve pseudonaučne ali i naučne organizacije koje su nastale u Rajhu i bavile se arheologijom (Anenerbe, Rozenbergov aparat) kao da su ponavljale davno izgovorene reči okultiste Gvida fon Lista (Guido von List): „Moramo našom dušom da čitamo (taj) pejzaž, koji arheologija ponovo osvaja pomoću ašova” (Mos 2005, 110). Nacistički ideal o susretu sa arijevim ili germanskim precima, mogao je na taj način biti ostvaren putem arheoloških iskopavanja.

Dok se o delatnosti Rozenbergovog štaba (Amt Rosenberg) na području Srbije manje ili više zna (Kreso 1979, 74), delatnost Himlerov organizacije Anenerbe ostala je na nivou popularne nauke ili književnosti, a ova organizacija je uglavnom povezivana sa okultnim i opskurnim (Stojiljković 2009). Osnovan 1935. godine, Anenerbe je u svojim redovima okupljao plejadu pseudonaučnika sa glavnim zadacima da proučavaju ideje, prostor i dostignuća Indogermana, te da otkrića donesu u život prezentujući ih nemačkom narodu i ohrabrujući ih da se uključe. Četiri „ideološke discipline” za Anenerbe su bile rasna antropologija, etnologija, istraživanje simbola, pra- i protoistorija (Haßmann 2002, 84). Mada je organizacija okupljala najveći broj pseudonaučnika u svojim redovima,

² Bukvalan prevod imena ove organizacije bi bio „Nasleđe predaka”.

³ Jedan od prvih autora koji je poistovetio pradomovinu Indogermana (Arijevac) sa pradomovinom Germana bio je nemački lingvista i praistoričar Gustaf Kosina (Kosinna) (1858–1931), „preteča nacionalsocijalističke ideologije” kako ga je okarakterisao Hajnc Grinert (Grünert 2002, 339–342).

tokom vremena veliki broj uglednih praistoričara je našao svoje mesto u Anenerbeu (Haßmann 2002, 87).⁴

Međutim, pre nego što se vratim na kurs i aktivnosti Anenerbea, čini se da je potrebno razumeti kontekst zbivanja i samu situaciju u kojoj se Muzej kneza Pavla nalazio posle okupacije, odnosno posle potpisane kapitulacije 17. aprila 1941. godine.

Muzej kneza Pavla početkom okupacije i služba Kunst und Denkmalschutz

U nekoliko prvih izveštaja Milan Kašanin, tadašnji upravnik Muzeja, Ministarstvu prosvete i vera, govori o stanju u Muzeju, posle bombardovanja 6. i 7. aprila 1941. godine. Pored toga što je nekoliko službenika Muzeja odvedeno u zarobljeništvo, među kojima je i muzejski sekretar Svetozar Olčan⁵ (Хам-Миловановић 2009, 122), Kašanin konstatuje da sama zgrada nije pretrpela veća oštećenja, jedino je u metežu koji je nastao tokom samog bombardovanja nestalo, kako se navodi, nešto arheoloških predmeta, nekoliko slika i stotine komada starog grčkog novca.⁶ U odnosu na ostale beogradske muzeje, npr. Muzej grada Beograda, Vojni muzej ili sudbinu Narodne biblioteke – za Muzej kneza Pavla se može reći da je najbolje prošao (upor. Вујошевић, 2002, Кreso 1979, 136). U izveštaju Minstarstvu prosvete Kašanin zaključuje:

„Iako je šteta za svaki, i najmanji predmet koji nestane iz Muzeja, sa radošću se može konstatovati da je šteta koju je pretrpeo za vreme rata Muzej kneza Pavla relativno vrlo mala, u svakom slučaju da nije nenadoknativa”.⁷

Međutim, ubrzo posle toga vidimo veliko interesovanje nemačkih vlasti za ukrašavanje svog novoosvojenog prostora, svog *Lebensraum*-a (životni prostor), a razni SS oficiri i nemački generali počinju da uzimaju slike i skulpture po svojim prohtevima.⁸ Iako je Kašanin protestovao kod tadašnjeg Ministarstva

⁴ Primer Herberta Jankuna (Herbert Jankuhn), dugogodišnjeg istraživača vikinškog naselja Haithabu, rečito govori o tome. Jankun je tako u okviru Anenerbea postao „najmoćniji arheolog Trećeg Rajha” (Haßmann 2002, 87, Kater 2006, 82).

⁵ Olčan se vratio iz zarobljeništva početkom 1942. godine, i preuzeo administrativne poslove koje je vodio i pre rata (ANM, br. 174, 23. april 1942. godine), da bi godinu dana kasnije ponovo bio „udaljen od dužnosti” (ANM, br. 248, 10. jun 1943. godine).

⁶ ANM, br. 293, 9. maj 1941; ANM, pov. br. 14, 5. jun 1941.

⁷ ANM, pov. br. 14, 5. jun 1941.

⁸ Jedan od prvih vojnih zapovednika u Srbiji general fon Šreder posetio je Muzej i odabrao deset slika i dve skulpture za ukrašavanje svog stana u Rumunskoj ulici u Beogradu (ANM, br. 18, 24. jun 1941. godine). Slike su korišćene i za ukrašavanje nemačke

prosvete,⁹ na čijem je čelu bio u tom momentu Risto Jojić, kao jedan od članova Saveta komesara, samo ministarstvo se nije mnogo obaziralo na novonastalu situaciju (Шкодрић 2009, 198), tako da se ovo povremeno rekviriranje slika od strane okupacione uprave nastavilo i u 1942. godini (Vučetić 2004, 41).¹⁰ Prema Irini Subotić, nacisti su prilikom „pozajmice” slika preferirali mitološke teme, idilične scene, pejzaže koje su simbolično govorili o duhu nacizma (Суботић 2009, 54, napomena 113). Istovremeno, među zaposlenim Muzeja kneza Pavla traže se „Jevreji i Cigani”, politički nepodobni, zaposleni se moraju izjasniti kao „arijevci” ili da nisu pripadnici komunističkih ili masonskih organizacija.¹¹ U tom smislu, naročito je zanimljiv slučaj Đorđa Mano Zisija, koji se vrlo verovatno, zbog, za naciste neobičnog prezimena, u pogledu rasne pripadnosti morao izjasniti kao „Srbin, pravoslavne vere, Arijevac”.¹² Istovremeno, Jozo Petrović, kustos numizmatičkog odeljenja, posle pismene ostavke na državnu službu, prelazi u Nezavisnu državu Hrvatsku.¹³

Muzej kneza Pavla ponovo je otvoren na insistiranje nemačkih vlasti i Ministarstva prosvete i vera, 9. septembra 1941. godine, a prvi posetioци muzeja bili su, između ostalih, šef upravnog štaba pri Vojnom zapovedniku u Srbiji Harald Turner, baron fon Rajsavic, ali i tadašnji ministar prosvete Miloš Trivunac sa svojim pomoćnikom Vladimirom Velmar-Jankovićem.¹⁴

Rajsavic¹⁵ (Wilhelm von Rechwitz) prvi put učestvuje u iskopavanjima koje su preduzeli Nemački arheološki institut i Narodni muzej na lokalitetu Gradište, iznad crkve sv. Erazma u Ohridu, 1931. godine. Internacionionalnu arheološku ekipi činili su Miodrag Grbić, kao predstavnik Narodnog muzeja, Rajsavic i Vilhelm Unfercagt (Wilhelm Unverzagt) kao predstavnici Nemačkog arheo-

komande koja se nalazila u gimnaziji Kralja Aleksandar I na Dedinju (ANM, br. 385, 2. jul 1941. godine).

⁹ U obraćanju Ministarstvu 10. jula 1941. godine, Kašanin moli da se izda hitno naređenje „da se ubuduće ne traže iz Muzeja nikakvi umetnički predmeti“ (ANM, br.410, 10. jul 1941. godine).

¹⁰ ANM, br. 149, 2. april 1942. godine; ANM, br. 469, 14. novembar 1942. godine.

¹¹ ANM, br. 344, 10. jun 1941. godine, akt Ministarstva prosvete i vera.

¹² ANM, nezaveden akt, prepis izvoda iz matice venčanih za službenički list Mano-Zisi Đorđa, videti i ANM, br. 360, 1. septembar 1942. godine.

¹³ ANM, pov. br. 25, 24. avgust 1941. godine.

¹⁴ ANM, pov. br. 26, 9. septembar 1941. godine.

¹⁵ Rajsavic je rođen u Laganu 1899. godine. Posle I svetskog rata, u kome je bio ozbiljno ranjen, upisao je Univerzitet u Berlinu na kome je studirao zajedno filozofiju i biologiju, takođe književnost, istoriju umetnosti, psihologiju i medicinu. Godine 1922. doktorira sa temom iz filozofije „Aistorijsko, istorijsko i antiistorijsko u filozofiju Artura Šopenhauera”. Tokom II svetkog rata u Srbiji je učestvovao u spašavanju moštiju cara Lazara i Stefana Šiljkovića (Stadtmüller 1963, 470).

loškog instituta (Unverzagt 1954).¹⁶ Od 1941. godine Rajsavic je angažovan kao vojni savetnik (Kriegsverwaltungsrat) u referatu za zaštitu umetničkih vrednosti (Kunst und Denkmalschutz). Ovaj referat trebalo je da pokaže nemačku privrženost haškoj konvenciji o kulturnim dobrima iz 1907. godine. Međutim, u praksi ova služba se pokazala kao nemoćna protiv mnogo moćnijih organizacija Trećeg Rajha kao što su Anenerbe ili Rozenbergov aparat (upor. Karlsgodt 2011, 39).

Odeljenje je u Srbiji počelo sa radom 3. jula 1941. godine. U jednom od prvih izveštaja ovog odeljenja koji piše Rajsavic pored zatečenog stanja, konstatacije o broju muzeja u Srbiji predlaže se i njegova delatnost. Dakle, prema uputstvu grofa Meterniha, Rajsavic predlaže četiri grupe zadatka u okupiranoj Srbiji:

- „1. angažovanje domaćih krugova, prijateljski nastrojenih prema Nemačkoj, za aktivnu saradnju;
2. zaštita pokretnih objekata;
3. zaštita nepokretnih objekata;
4. sveobuhvatno popisivanje do sada poznatih praistorijskih nalazišta i istorijskih spomenika” (Vujošević 2002, 121).

Između ostalog, Rajsavic ističe sledeće:

„Akcija pokretanja domaćih stručnjaka naklonjenih Nemačkoj na aktivan rad na zaštiti spomenika kulture zatekla je sve srpske istraživače i naučnike, koji su za to uzeti u obzir, još uvek u životu i bez izuzetka spremne na saradnju. Oni su sa iskrenom zahvalnošću pozdravili odluku vojnog zapovednika Srbije da se osnuje Odeljenje za zaštitu spomenika kulture. Po tome su prepoznali da na nemačkoj strani, pored pretežnog interesovanja za privredu, postoji zanimanje i razumevanje i za pitanja srpske kulture, dakle za Srbiju i Srpstvo uopšte. Kustos Muzeja kneza Pavla dr M. Grbić, član Nemačkog arheološkog instituta i dugogodišnji saradnik u nemačko-srpskim iskopavanjima imenovan je za opunomoćenika Odeljenja za zaštitu spomenika kulture pri Ministarstvu prosvete i obrazovanja. U pripremi je i zakon o zaštiti spomenika kulture, koji će biti izrađen prema načelima koja važe u Rajhu” (Vujošević 2002, 121).¹⁷

U suštini, kao što je u slučaju sa Ministarstvom prosvete i vera i sa čitavom Nedićevom vladom „narodnog spasa” u okupiranoj Srbiji, vidimo da Nemci nisu trošili vreme, niti su imali dovoljno sredstava da organizuju sami aparat uprave, već su koristili već postojeći, stavljajući ga pod strogu kontrolu (Risto-

¹⁶ ANM, br. 285, 13. april 1931. godine, akt Muzeja upućen Načelstvu srpskom – Ohrid Struga o dolasku Rajsavica, Unfercagta i Grbića na teren. Istraživači Gradišta su se nadali da će razrešiti pitanje naselja koje bi se moglo vezivati za bogate grobove pronađene u Trebeništu (Unverzagt 1954, 19).

¹⁷ Žarko Vujošević je dao prevode nekolicine izveštaja koje je imao priliku da pregleda u Vojnom arhivu u Frajburgu. Navedeni izveštaj potiče od 10. avgusta 1941. godine.

vić 2002, 14, Шкодрић 2009, 63). To se naročito vidi od oktobra 1941. godine kada na čelo Ministarstva prosvete i vera dolazi Velibor Jonić.¹⁸

Zvanično, Univerzitet je bio zatvoren, a oko 400 srpskih intelektualaca je provodilo svoje vreme do početka 1942. godine u logoru na Banjici, među kojima su bili i Nikola Vulić, Aleksandar Belić, Ivan Đaja, Aleksandar Deroko i Tihomir Đorđević. Ipak, dok su oni bili zatočeni u logoru, vršene su odbrane doktorata sa temama poput „Nacionalsocijalizam i razvitak pravnog položaja vanbračne dece u Nemačkoj”, kako je glasila jedna tema sa Pravnog fakulteta odbranjena u decembru 1941. godine (Шкодрић 2009, 314).

Muzejski kurs

Upravo u ovim okolnostima, februara 1942. godine po jednom dopisu Ministarstva, vidimo osnovnu ideju za muzejski kurs, koja nastaje kako se kaže „po ukazanoj potrebi, a radi stvaranja muzejskog podmlatka za državne i lokalne muzeje”.¹⁹ Međutim, prvobitna ideja da se osnuju godišnji kursevi kulturno istorijskog i prirodnjačkog karaktera²⁰ morala je biti odbačena kako nije bilo dovoljnog broja kandidata.²¹ Istovremeno, državni muzeji su dobili dopust od Ministarstva prosvete da mogu primati volontere,²² čije su molbe upućivane Ministarstvu prosvete na rešenje.²³

Prvi tečaj počeo je sa radom 1. aprila 1942. godine, a uvodno predavanje održao je Milan Kašanin pod nazivom „O muzejima”.²⁴ Iz dnevnika muzejskog kursa (Sl. 1) koji se čuva u arhivi Narodnog muzeja, možemo videti većinu tema ali i imena predavača koji su bili na tečaju. U početku, čitav tečaj je bio pode-

¹⁸ Velibor Jonić je bio profesor nemačkog jezika na Vojnoj akademiji. Poznato je da je već 30-ih godina bio član i sekretar profašističke organizacije Jugoslovenska akcija, koja se zalagala za jugoslovenski integralni nacionalizam, takođe, član Ljotičevog Zbora sa kojim će se nešto kasnije razići. Tokom okupacije na sve načine je tražio mesta za srpski nacionalizam u tzv. novom nemačkom poretku u Evropi (Шкодрић 2009, 168–169, Николова 2010, 11, паромена 12).

¹⁹ ANM, br. 43, 6. februar 1942. godine, akt Ministarstva prosvete.

²⁰ Kurs prirodnjačkog karaktera bio je zamišljen kao niz predavanja iz: zoologije, botanike, geologije sa paleontologijom i minerologije sa petrografijom.

²¹ ANM, br. 97, 11. mart 1942. godine, akt Muzeja kneza Pavla.

²² ANM, br. 46, 7. februar 1942. godine, akt Ministarstva prosvete. Asistenti-volonteri od marta 1942. godine bili su Bogosavljević Darko, student arhitekture, Milutin Garašanin, student arheologije i Dejan Medaković, svršeni maturant. Marković Miroslav koji je takođe bio student arheologije „saopštio je da se ne može primiti te dužnosti pošto je našao zaposlenje” (ANM, br. 174, 23. april 1942. godine).

²³ ANM, br. 86, 6. mart 1942. godine.

²⁴ ANM, br. 174, 23. april 1942. godine.

ljen po predmetima: *Muzeologija*, koju su, pored Kašanina, držali arhitekta Ivan Zdravković, Đorđe Mano Zisi i Miodrag Grbić. *Tehniku likovnih i primenjenih umetnosti* je držao Đorđe Mano Zisi, a o *nauci o stilovima (grčkim i rimskim)* je pričao Ivan Zdravković. Arheologija, odnosno *praistorijska arheologija* je oblast o kojoj je govorio Grbić, a o *istoriji umetnosti* – Kašanin. Ljubica Jančević je držala predavanja iz *etnografije* – muzejskom radu na narodnim igrama. Od pomoćnih disciplina, u prvom polugodištu, tu je bila *liturgika* – koju je predavao Lazar Mirković. Konkretnije, Miodrag Grbić je držao predavanja: *Enciklopedijski pregled arheologije, Paleolit i neolit – Starčevo, Neolit – Vinča, Pločnik i Srpski krstur, Avionski snimci arheološkog terena, Halštat, Laten i rana istorija, Trebenište, arhajska epoha*. Đorđe Mano Zisi je, sa druge strane, najviše pričao o srpskoj srednjovekovnoj umetnosti, a nešto manje o srednjovekovnoj arheologiji.²⁵

Slušaoci kursa (Sl. 2) su bili podeljeni na redovne, vanredne i ljubitelje kursa, od kojih su poslednji mogli da slušaju ali ne i da polažu kolokvijume ili ispite.²⁶ Prvi kolokvijumi održani su avgusta 1942. godine, a kandidati su bili ocenjivani, ocenama od 5 do 10.²⁷ Među studentima arheologije koji su bili na prvom muzejskom tečaju, tu su pored Milutina i Drage Garašanin – tada Aranđelović, Vladimir Milojčić,²⁸ Radmila Dragutinović-Mišić i Dušica Rašković.²⁹ Interesantno, kao redovan slušalac kursa pominje se arheolog, profesor u penziji Smilja Milosavljević, te se može ispostaviti da je to jedna od prvih žena diplomiranih arheologa u Srbiji.³⁰ Tu je i Jovan Kovačević, koji se u tom momentu vodi kao student istorije umetnosti.³¹ Ukupno, na prvom tečaju je bilo oko 50-ak studenata.

²⁵ ANM, Dnevnik muzejskog kursa 1942–1944.

²⁶ ANM, br. 248, 18. jun 1942. godine, Izveštaj Milana Kašanina o radu muzejskog kursa.

²⁷ ANM, akt Ministarstva prosvete br. 13562, 11. avgust 1942. godine.

²⁸ Vladimir Milojčić je 1942. godine dobio Humboltovu stipendiju i nastavio školovanje kod Osvalda Mengina (Menghin) u Beču gde je doktorirao sa tezom „Das ältere Neolithikum in Serbien“. Dostupno na: <http://www.deutschebiographie.de/sfz63437.html>, pristupljeno 20.5.2014.

²⁹ ANM, spisak arheologa i studenata arheologije na muzejskom kursu, nezaveden akt.

³⁰ Smilja Milosavljević (1905–1996), diplomirala je 1930. godine na grupi klasičnih jezika i arheologije. Radila je kao profesor latinskog jezika u Subotici, Beogradu, Paraćinu i Kragujevcu. Istovremeno, radila je kao prevodilac sa nemačkog i latinskog jezika. Od 1952. godine postavljena je za upravnik državnog Arhiva u Kragujevcu. Iz njenog *memorijama* može se videti da se nikada nije bavila aktivno arheologijom (Радовановић 1997, 275).

³¹ ANM, Spisak slušalaca muzejskog kursa kulturno istorijskog karaktera, nezaveden akt.

Sl. 1. Dnevnik muzejskog kursa, ANM

Sl. 2. Slušaoci i predavači na muzejskom kursu: 1. Đorđe Mano Zisi, 2. Vladimir Milojčić, 3. Miodrag Grbić, 4. Jelisaveta Stanojević-Alen, 5. Jovan Kovačević, 6. Dejan Medaković. 1942. godina, ANM.

U okviru tečaja organizovane su i manje ekskurzije pa je tako zabeležena ekskurzija na Vinču, obilazak smederevske tvrđave, poseta iskopavanjima na

Kalemegdanu.³² Polaznici kursa su takođe morali da prisustvuju i pismenim i usmenim seminarskim vežbanjima, na kojima su „praktično obrađivana, od strane slušalaca kursa, pitanja isključivo u vezi sa predmetima koji se predaju”.³³ Od oktobra 1942. godine studenti arheologije biće angažovani na iskopavanjima na Kalemegdanu koja u tom trenutku vodi nemački arheolog, direktor Berlinskog muzeja Vilhelm Unfercagt.

Drugi kurs je, uz prekide zbog savezničkog bombardovanja, trajao do avgusta 1944. godine, ali zbog velikog interesovanja i boljih uslova, morao je biti premešten na Kolarčev univerzitet, a samim tim se uvećao i broj predavača.³⁴ U spiskovima studenata od druge polovine 1943. godine, ima nešto manje od 200 kandidata, te možemo prepoznati i imena Irme Čremošnik, Dušanke Vučković, kasnije Vučković-Todorović. Od brojnih imena koja se pojavljuju na spiskovima polaznika muzejskog tečaja, interesantno je videti i imena Bogdana Bogdanovića i Nikole Hajdina.³⁵

Muzejski kurs je pratila i kolaboracionistička štampa, naročito „Novo vreme” i nedeljni list „Kolo”. U jednom takvom članku, pod naslovom „Usavršavanje stručnjaka za muzeje”, komentator „Novog vremena” ističe da je:

„Do danas naša zemlja imala vrlo mali broj ljudi školovanih za kustose muzeja... Što danas ipak imamo nekoliko odličnih stručnjaka treba da zahvalimo njihovoj želji da strpljivim radom savladaju sve prepreke. Nismo imali ni knjiga, ni velikih zbirki, ni nastavnika... Ko je hteo da sazna nešto više od onoga što se moglo čuti na ulici ili u salonima, morao je ići na teren i skupljati podatke. Glavni zadatak tečaja, koji se sa mnogo ljubavi održava u Muzeju kneza Pavla, jeste da spremi sposobne radnike za organizovanje muzeja i čuvanje starina... Kako se sada otvaraju novi muzeji u Kruševcu, Kraljevu, Nišu i Požarevcu, mladim stručnjacima kad završe tečaj biće omogućeno da se usavrše na terenu... Svi slušaoci biće docnije u vezi sa Zavodom za čuvanje starina na čijem se čelu nalazi Dr. Grbić.” (*Novo vreme*, 30. decembar 1942.)

Nedeljnik „Kolo” donosi nekoliko fotografija, gde osim enterijera Muzeja kneza Pavla možemo videti fotografije učesnika kursa i Đorđa Mano Zisija koji ispred slike Paje Jovanovića „Krunisanje cara Dušana” (Sl. 3) drži predavanje ili ispituje slušaocce (*Kolo*, 10. jul 1943).

³² ANM, br. 240, 13. jun 1942. godine, akt Muzeja kneza Pavla upućen Specijalnoj policiji u kome se traži dopuštenje da se učesnici muzejskog kursa lađom „Kasija Miletić” odvezu do Vinče, „radi proučavanja iskopina”. Ipak, ta ekskurzija je odobrena tek u septembru, a gosti su bili Unfercagt i Rajsvic (ANM, br. 468, 14. novembar 1942. godine; Dnevnik muzejskog kursa 1942–1944).

³³ ANM, br. 252, 15. jun, 1943. godine.

³⁴ ANM, akt Ministarstva prosvete i vera, muzejski tečaj br. 4, 21. decembar 1943. godine.

³⁵ ANM, Spisak slušalaca muzejskog kursa kulturno istorijskog karaktera, nezaveden akt.

U dubinama Kalemegdana

Međutim, van ovog „mirnog kutka nauke i umetnosti”, kako je tečaj nazvao anonimni novinar propagadnog nedeljnika „Kolo”, paralelno su se događale i druge stvari. Iako su zvanično iskopavanja na Kalemegdanu počela u jesen 1942. godine, tamo se kopalo već od jeseni 1941. godine. U izveštajima *Kunst und Denkmalschutz*-a se vidi da su sprovedena „hitna iskopavanja”, „te da se radovima na raščišćavanju terena naišlo na niz objekata iz vremena princa Eugena, a tom prilikom se naišlo na rimske i predrimske slojeve”³⁶ (Kreso 1979, 136, Вујошевић 2002, 123). Zaštitni karakter ovih radova bio je vođen idejom da se na prostoru Donjeg grada izgradi veliki sportski stadion, koja nikada neće biti realizovana. Ovim radom je, kako se dalje kaže, „ispunjena praznina koja se u miru ne bi mogla nikada popuniti pošto je to bio u stanju da izvrši samo rad kojim se rukovodi iz jednog centra”, a nemačkoj „nauci pružene nedostajuće osnove za kasnija planska istraživanja” (Kreso 1979, 136, napomena 410).

Prva iskopavanja je sprovodilo Odeljenje za zaštitu spomenika kulture na čijem je čelu bio Miodrag Grbić,³⁷ a to odeljenje će kasnije prerasti u Centralni zavod za zaštitu starina.³⁸ Ujedno će biti doneta posebna uredba o čuvanju starina 5. maja 1942. godine, kako saznajemo na stranicama Prosvetnog glasnika (Anon. 1943, 219). Ipak, nekoliko meseci pre donošenja ove uredbe, februara 1942. godine, ministar prosvete i vera Velibor Jonić, sa Nedićevim odobrenjem, u jednom pismu generalnom sekretareru Anenerbea Wolframu Ziversu (Wolfram Sievers), daje ovoj organizaciji monopol nad svim iskopavanjima u Srbiji. Zivers se kasnije hvalio Himleru da zajedno sa iskopavanjima koja se sprovode u Slovačkoj i Hrvatskoj, Anenerbe sada drži ključnu poziciju u jugoistočnoj Evropi (Kater 2006, 293).³⁹ Ovo je ujedno pokazatelj relativno male uloge koja je služba *Kunst und Denkmalschutz* predvođena Rajsvicem, imala u Srbiji. Na kraju, Rajsvic se i sam pominje kao organizator Anenerbeovih aktivnosti u Srbiji.⁴⁰

³⁶ Izveštaj od 6. septembra 1941. godine.

³⁷ Grbić je upućen na rad u Ministarstvo prosvete već u julu 1941. godine (ANM, pov. br. 24, 8. avgust 1941. godine).

³⁸ Miodrag Grbić je izabran za v.d. direktora Zavoda, a Radivoje Ljubinković, suplement građanske škole na radu u školi za primenjenu umetnost, za v.d. pomoćnika konzervatora (ANM, br. 319, akt Ministarstva prosvete i vera, 28. jul 1942. godine).

³⁹ „für die Zukunft den uneingeschränkten Führungsanspruch auch auf dem Gebiete der Vorgeschichte in Serbien sichern. Im Verein mit den von uns in der Slowakei und in Kroatien bereits durchgeführten Untersuchungen besitzen wirdamit die Schlüsselstellung in Südost-Europa“.

⁴⁰ „Die Organisation der Arbeiten lag in den Händen von Freiherrn Dr. von Reiszwit“. Lehr und Forschungsgemeinschaft „Das Ahnenerbe“ e.v. 1937–1945, izvodi iz izveštaja Anenerbea, Report prepared by Monuments Fine Arts and Archives section, OMGUS,

U tom kontekstu, posle posete visokih oficira Anenerbea, Volframa Ziverisa i Herberta Jankuna Beogradu i Muzeju kneza Pavla, kako je zabeleženo u jednom aktu Narodnog muzeja,⁴¹ na jesen 1942. godine, Vilhelm Unfercagt⁴² počinje svoja iskopavanja na Kalemegdanu u Gornjem gradu, koja će se voditi u dve kampanje 1942. i 1943. godine (Unverzagt 1958, Kater 2006, 293, Bertram 2004/2005, 176). Timo Zalman (Saalman), koji se u novije vreme osvrnuo na lik i delo ovog arheologa, kaže da ovaj Šuhartov (Carl Schuchhardt) učenik (Sl. 4) nije mario na koji način dolazi do sredstava za nova istraživanja i da je njegova saradnja sa Anenerbeom bila način da ispuni svoje političke ciljeve.⁴³ Mnogi praistoričari, koji su saradivali sa ovom organizacijom, tokom denacifikacije su ponavljali njenu zaštitničku ulogu i apolitičnost u odnosu na „ideološki obojeni Rozenbergov aparat”,⁴⁴ što je bio svojevrstan mit (Saalman 2014, 226–227). U početku svoje karijere Unfercagt nije bio ekstremni nacionalista. No, u svojim radovima je insistirao na primitivnoj slovenskoj kulturi, na odlučujućem uticaju germanske kulture severa (Vikinzi i Varjazi) na formiranje slovenske civilizacije, i promenljivoj sudbini „nemačkog Istoka” (deutschen Ostens), što jasno govori o radikalnim tendencijama u nemačkoj arheologiji između ratova (Brather 2001, 484, Saalman 2014, 84–85).⁴⁵ Ekspert za Slovene je tokom rata

1st of March 1948, str. 20, dostupno na: <http://www.fold3.com/image/114/269998720/> (pristupljeno 20.5.2014.)

⁴¹ ANM, br. 286, 15. jul 1942. godine.

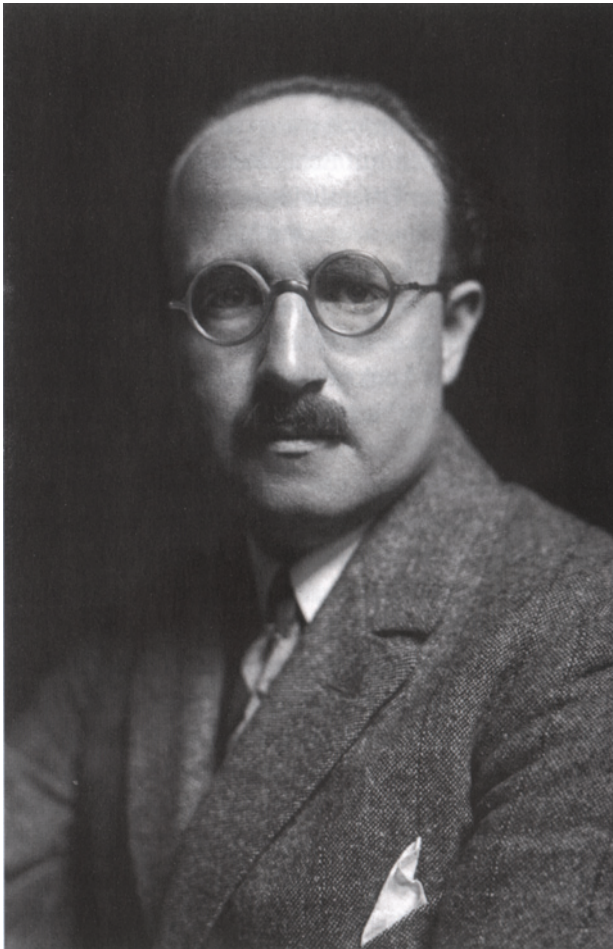
⁴² Vilhem Unfercagt (1892–1971) bio je naslednik Karla Šuharta u berlinskom muzeju (Staatliche Museum für Vor- und Frühgeschichte), pod čijom palicom je i studirao klasičnu arheologiju, antičku istoriju, klasičnu filologiju i geografiju. Doktorirao je kod Karla Vacingera (Carl Vatzinger) sa temom posvećenoj rismkoj keramici ukrašenoj ornamentom izvedenim radlom (*Terra Sigillata mit Rädacherverzierung*). Šef praistorijskog odeljenja berlinskog muzeja postao je 1926. godine. Bavio se rimskom provincijalnom arheologijom, a kasnije, pod uticajem Šuharta i iskopavanjem ranosrednjovekovnih gradina (Burgwall) i proučavanjem slovenskih migracija (Bertram 2004/2005, Brather 2001).

⁴³ Isprva, umesto Unfercagta za saradnju sa Anenerbeom izbran je austrijski praistoričar Fridrih (Friedrich) Holste: “He was specially assigned to the Serbian excavation” (Lehmann-Haupt 1948, 102), međutim, posle njegove pogibije na Istočnom frontu maja 1942. godine, moralo se tragati za drugim rešenjima.

⁴⁴ Borba za moć i primat između Anenerbea i *Amt Rosenberga*, bila je ujedno i personalna borba između Hajnriha Himlera i Alfreda Rozenberga i obeležila je postojanje ovih organizacija (Arnold 1990, 469).

⁴⁵ Nešto od ovih stavova očigledno je tokom rata delio i Miodrag Grbić koji u radu o *Preslovenskoj umetnosti i kulturi Balkana* kaže: „Germanska kultura i umetnost seobe naroda i stara slovenska na Balkanu pokazuju razliku ne samo u bogatstvu tipova i oblika veći i u karakteru. Prva je tipična kultura gizdavih, nemirnih ratnika i osvajača, a druga mirnih naseljenika seljaka, čvrsto vezanih za novu zemlju“ (Grbić 1943, 355).

svoja istraživanja stavio u službu naučne politike Anenerbea i nacionalističke i rasističke interpretacije arheoloških nalaza (Saalman 2014, 226).

Sl. 4. Wilhelm Unfercagt, 1925. (Bertram 2004/2005, 162)

Unfercagt je tako kalemegdansku tvrđavu predstavio kao poprište večne bitke velikih sila, Mađara, Srba, Nemaca i Turaka (Unverzagt 1958, 271), i na simboličan način, legitimisao nemačko pravo na iskopavanja ali i na okupaciju Srbije (Saalman 2014, 227). U jednom ranijem izveštaju, iz 1942. godine, Unfercagt ocenjuje iskopavanje kao potpuni uspeh, jer ne samo da su iskopavanjima otkriveni ostaci rimskog legionarskog kampa, već ostaci iz kamenog doba i keltski, gotski i alanski nasebinski horizonti (*Siedlungshorizonte*) (Leube 1998, 405).

O prvim ratnim iskopavanjima na Kalemegdanu, pre dolaska Unfercagta, možemo saznati i nešto više iz tadašnje štampe. Članak pod naslovom „Stara beogradska tvrđava se budi” autor završava rečima:

„Kalemegdan je video mnoge tuđinske vojnike. U toku svoje istorije menjala je tvrđava gospodare, čas osvajački grad istoka, čas čuvar zapada. I kogod je izgrađivao grad činio je to u ratne svrhe. I zar ne treba smatrati za simbol novog vremena u Evropi da se sad prvi put 'grad' podiže ne kao tvrđava već kao kulturna tekovina? I to čine Srbi u zajednici sa nemačkim vlastima.” (*Kolo*, 4.april 1942.)

Na drugom mestu, u članku „Keltski grad u dubinama Kalemegdana” veli se:

„Kako su sve arheološke radove na Kalemegdanu izvodili obveznici Nacionalne službe, zasluga za ovako zamašan prilog srpskoj arheologiji i istoriji pripada najvećim delom njima. Naši sjajni mladići pokazali su još jednom da su dostojni zadatka koji su primili na svoja mladalačka snažna pleća i dostojni sinovi Majke Srbije.” (*Kolo*, 8. avgust 1942.)

Dokumentacija sa kalemegdanskih iskopavanja, a očigledno i deo materijala sa Unfercagtovih iskopavanja, završili su u Lebusu na Odri i smatraju se izgubljenim, budući da je Lebus zauzela Crvena Armija 30. maja 1945. godine (Leube 1998, 405–406, Lehmann-Haupt 1948, 154). Ipak, u srpskoj arheologiji se smatra da je celokupan materijal prenešen u Muzej grada (Гачић 2005, 9).

Mogu samo dodati da odabir Donjeg grada kao mesta gde su isprva počela iskopavanja (Sl. 5), pored kapije Karla VI (Sl. 6), nije nimalo slučajan i da se tu tragalo za onim što su se nacisti nadali da će Beograd postati – Princ Ojgen Štat (Prinz Eugen Stadt), u svojim velikim planovima za budućnost, jasno aludirajući na vojskovođu Eugena Savojskog, kako se zvala i ozloglašena SS jedinica prisutna u Srbiji.

Aspekti arheologije u Beogradu tokom II svetskog rata

Kao polaznik muzejskog kursa, Milutin Garašanin je učestvovao na Unfercagtovim iskopavanjima. Za njega su ova iskopavanja bila „jako korisna jer je Unverzagt u to vreme zajedno sa Bersuom... važio kao najbolji tehničar arheoloških iskopavanja. Naučio nas je crtanju profila, merenju, crtanju profila u boji, onda crtanje zidova kamen po kamen, ciglu po ciglu...” (Babić i Tomović 1996, 15). Grbić, pak, preuzimajući zasluge za ovo iskopavanje, kaže da je pored toga što je „uspeo da sugeriše korisnost uredbe i zavoda za čuvanje starina” uspeo da izdejstvuje i „malo sistematsko iskopavanje na neolitskom Kalemegdanu sa našim mladim praistoričarima” (Грбић 1956, 19–20).

Vrlo je važno shvatiti ove dve pozicije iz kojih Garašanin i Grbić govore. U trenutku kada Garašanin priča, već je pri zalasku karijere i seća se svojih prvih terenskih iskustava u kojima učestvuje kao student. Njegovo iskustvo sa

kalmegdanskih iskopavanja i Unfercagtov tehnički pristup iskopavanjima će ući i u prvi *Priručnik za arheološka iskopavanja* (Гарашанин и Гарашнин 1953, 29).

Sl. 5. „Tajanstveni radovi su u toku već duže vremena. Velike table brane pristup na mestu izgrađivanja. Vidi se kako ogromni valjci nivelišu zemlju, kopa se, ruše se neke zgrade... Šta li se tu događa?“ (*Kolo*, 4.april 1942.)

Miodrag Grbić sopstvenu delatnost u Ministarstvu prosvete tokom rata, objašnjava činjenicom da nije bio vojnik – „ali sam znao da je u borbi moćno oružje kultura, i da ona najbolje i najtrajnije čuva pojedine narode kroz vekove od tuđe porobe“ (Грбић 1956, 19). Grbić je zbog saradnje sa okupatorom, posle rata, ostao jedno vreme bez službe ali nije kažnjavao. Po jednoj interpretaciji, najviše mu se zameralo to što je prihvatio mesto profesora na Univerzitetu tokom okupacije, kako sam kaže: „pošto je već pre rata penzionisan Miloje Vasić“ (Гачић 2005, 9, Грбић 1956, 21).⁴⁶ U tom smislu, ovde bi se mogla parafrazirati već citirana misao Heniga Hasmana. Uzevši u obzir da je držao pozicije referen-

⁴⁶ Odlukom predsednika Ministarstog saveta, a na predlog Ministra prosvete, 4. februara 1943. godine, Grbić je postavljen za vanrednog profesora na katedri Preistorija i arheologija (ANM, br. 108, 9. mart 1943. godine, akt Ministarsva prosvete i vera).

ta u Ministrastvu prosvete i vera, da je bio v.d. direktora Zavoda za zaštitu starina, pozicije u samom Muzeju kneza Pavla, postavljenje za vanrednog profesora na katedri Univerziteta i niz drugih aktivnosti, Miodrag Grbić je tokom rata postao najmoćniji arheolog u Srbiji. U tom smislu, vrlo je indikativan dokument koji daje Aleksandar Stojanović u dokumentima o srpskom civilnom/kulturnom planu tokom vlade Milana Nedića (Стојановић 2012). Iako dokumentu pod nazivom „Stanje i zadaci naše arheologije” pisanom 1943. godine, nedostaje potpis (Стојановић 2012, 461, napomena 200), po svemu sudeći, nastao je iz Grbićevog pera.⁴⁷ Analizirajući stanje i predlažući nove zadatke srpske arheologije Grbić ističe sledeće:

„Kao i u mnogim našim strukama i arheološka nastava nije dala ni naučnike, ni poznavaoce, ni ljubitelje. Ona je bila neplanska i bez rezultata u tom pravcu. Razvijala se individualistički, i stvarno je dala izvrsne radove, zapažene i cenjene, kao Vasićeva Vinča i Vulićevi etnografski napisi, ali te radove kod nas osim trojice mlađih niko ne razume i ne čita. Pitanje je zašto su rađeni. Da li je potrebno samo, da se neko lično svojim radom istakne, ili da taj rad ima i širi značaj za srpsko društvo i sredinu” (po Стојановић 2012, 462).

Sl. 6. Kapija Karla VI (foto Mirjana Marinković)

⁴⁷ U dokumentu se kaže: „Kvalifikovanih arheologa ima kod nas svega četiri: prof. Miloje Vasić, prof. Nikola Vulić, kustos Đorđe Mano-Zisi i potpisani” (po Стојановић 2012, 461).

Muzejski tečaj, za koji su i Garašanin i Grbić neraskidivo vezani, ne može se porediti sa ustanovama kao što je, recimo, Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci (upor. Шкодрић 2009, 223–228, Николова 2010). Kurs je na kraju postao svojevrstan paralelni univerzitet koji će iznedriti generaciju arheologa i istoričara umetnosti (ako ne i drugih disciplina) koja će obeležiti posleratni period u Jugoslaviji. U slučaju arheologije, muzejski kurs je značio uvođenje drugačijeg pristupa, pogotovo u slučaju praistorijske arheologije, gde se, od tog vremena, zahvaljujući Grbiću zaista može govoriti o kulturno-istorijskoj paradigmi u srpskoj arheologiji. Direktan ili indirektan, „nemački uticaj” na srpsku arheologiju, kako je to nazvao Predrag Novaković (Novaković 2012, 65), osetiće se posle II svetskog rata, verovatno još više zbog pozicija koje je Grbić gradio, i pre i tokom rata, u vidu poznantsva sa Rajsvicem ili Unfercagtom. Ovo se ogleda i u njegovom ranijem prihvatanju koncepta arheološke kulture (Grbić 1939), shvatanju praistorije kao mozaika kultura, i prenošenju ovog koncepta na polaznike kursa.

Međutim, kao „miran kutak nauke i umetnosti”, muzejski kurs je utišavao i učutkivao ideologiju kolaboracije i nacizma u Beogradu, dajući privid normalnosti. Tako se dogodilo da i arheologija učestvuje u ideologiji, ne samo po onome što naglašava i kako (kako se to uglavnom predstavlja na raznim primerima o povezanosti arheologije i ideologija), već i po onome o čemu ne priča ili po onome o čemu se do skoro nije pričalo uopšte (upor. Bernbeck and McGuiry 2011, 8).

Privid normalnosti u II svetskom ratu u Beogradu, podržavala su i iskopavanja na Kalemegdanu. Na jednoj strani, u domaćoj javnosti vrlo se afirmativno govorilo o tome šta se događa na Kalemegdanu i za čim se traga, bilo da je u pitanju „keltski grad” ili aktivnost obveznika Nacionalne službe koji su radili na iskopavanjima. Na drugoj strani, Nemci su iskopavanja jasno uklapali u ideologiju nacizma, tragajući za precima u liku Prica Eugena ili naseobinskim horizontima Gota. Naravno, ovo su avers i revers jednog novčića i govore kako se u specifičnim političkim i ideološkim okolnostima mogu iskoristiti interpretativne moći arheologije.

Arhivska građa

ANM – Arhiv Narodnog muzeja u Beogradu

Literatura

- Arnold, Bettina. 1990. The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity* 64: 464–478.
- Babić, Staša i Miodrag Tomović. 1996. *Milutin Garašanin – Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.

- Bernbeck, Reinhard and Randall McGuiry. 2011. "Ideology and Archaeology: Between Imagination and Relational Practice". In *Ideologies in Archaeology*, eds. Reinhard Bernbeck and Randall McGuiry, 1–12. Tucson: The University of Arizona Press.
- Bertram, Marion. 2004/2005. Wilhelm Unverzagt und das Staatliche Museum für Vor- und Frühgeschichte. *Das Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. Festschrift zum 175-jährigen Bestehen, Acta Praehistorica et Archaeologica* 36–37: 162–192.
- Brather, Sebastian. 2001. "Wilhelm Unverzagt und das Bild der Slaven". In *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, Hrsg. Heiko Steuer und Walter De Gruyter, 173–198. Berlin: Walter de Gruyter.
- Grünert, Heinz. 2002. *Gustaf Kossinna. Vom Germanisten zum Prähistoriker. Ein Wissenschaftler im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Rahden: VML Verlag Marie Leidorf.
- Haßmann, Henning. 2002. "Archaeology in the Third Reich". In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Second edition), ed. Heinrich Härke, 67–142. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Karlsgodt, Campbell Elizabeth. 2011. *Defending National Treasures, French Art and Heritage under Vichy*. Stanford: Stanford University Press.
- Kater, H. Michael. 2006. *Das "Ahnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (4. Auflage). München: Oldenbourg Verlag.
- Kreso, Muharem. 1979. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Lehmann-Haupt, Hellmut. 1948. *Cultural looting of the Ahnenerbe*, Report prepared by Monuments Fine Arts and Archives section, OMGUS.
- Leube, Achim. 1998. *Zur Ur- und Frühgeschichtsforschung in Berlin nach dem Tode Gustaf Kossinnas bis 1945. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 39: 373–427.
- Mos, Džordž. 2005. *Istorija rasizma u Evropi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Novaković, Predrag. 2002. "The German School' and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans". In *Scripta in Honorem Bojan Đurić*, ur. Branka Migotti, Phil Mason, Barbara Nadbath in Tadeja Muhl, 51–72. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Ristović, Milan. 2002. „Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: istorigrafski i (ili) politički problem“. U *Religija, društvo i politika. Kontraverzna tumačenja i približavanja*. ur. Thomas Bremer, 10-25. Bonn: Zentralstelle Weltkirche der Dt. Bischofskonferenz.
- Saalman, Timo. 2014. *Kunstopolitik der Berliner Museen 1919–1959*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Stadtmüller, Georg. 1963. Dem Gedenken an Johann Albrecht Freiherr von Reischwitz (1899–1962). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 11, H. 3: 470–471.
- Stojiljković, Dejan. 2009. *Konstantinovo raskršće*. Beograd: Laguna.
- Unverzagt, Wilhelm. 1954. Die Burganlage über dem Kloster Sv. Erasmo am Ochrida-see. *Germania* 32: 19–21.

- Unverzagt, Wilhelm. 1958. Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad. *Praehistorische Zeitschrift* XXXVI: 271–274.
- Vučetić, Radina. 2004. Muzej kneza Pavla – izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu. *Tokovi istorije*: 1–2: 23–43.

*

- Anon. 1943. Министарство просвете и вера: Преглед рада у одељењу за високо образовање и народну културу. *Просветни гласник* год. LIX, мај-јуни, број 5–6: 211–223.
- Вујошевић, Жарко. 2002. Kunst- und Denkmalschutz у окупираном Београду. *Nasleđe* br. 4: 119–126.
- Гарашанин, Милутин и Гарашанин Драга. 1953. *Приручник за археолошка ископавања*. Београд.
- Гачић, Дивна. 2005. *Миодраг Грбић (1901–1969) живот и дело*. Сремски Карловци: Завичајна збирка Сремски Карловци.
- Грбић, Миодраг. 1939. „Преисториско доба Војводине”. У *Војводина I. Од најстаријих времена до велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, 45–60. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.
- Грбић, Миодраг. 1943. Пресловенска уметност и култура Балкана. *Просветни гласник* год. LIX, мај-јуни, број 9–10: 352–360.
- Грбић, Миодраг. 1956. *Светла испод земље – биографија једног археолога, аутобиографија, Рукописно одељење Библиотеке Матице српске бр. М-12424*.
- Хам-Миловановић, Лидија. 2009. „Назив и устројство Музеја kneза Павла”. У *Музеј kneза Павла*, ур. Татјана Цвјетићанин, 90–123. Београд: Народни музеј у Београду.
- Медаковић, Дејан. 2007. *Ефемерис. Хроника једне породице 2*. Београд: Прометеј.
- Николова, Маја. 2010. *Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци 1942–1944*. Београд: Педагошки музеј.
- Радовановић, Бориша. 1997. In memo. Смилја Милосављевић (1905–1996). *Архивски преглед* 1–4: 275.
- Срејовић, Драгослав. 1983. „Археологија на Великој школи и Универзитету”. У *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, ур. Никола Тасић, 17–25. Београд: Српско археолошко друштво.
- Стојановић, Александар. 2012. *Српски цивилизни/културни план владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Суботић, Ирина. 2009. „Од Музеја савремене уметности до Музеја kneза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, уметничка воља”. У *Музеј kneза Павла*, ур. Татјана Цвјетићанин, 6–57. Београд: Народни музеј у Београду.
- Шкодрић, Љубинка. 2009. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије.

Aleksandar Bandović
National Museum, Belgrade

Museum Course and Archaeology in Belgrade
during the World War II

The museum course in the Museum of Prince Paul in Belgrade lasted from 1942 to 1944, initiated by Miodrag Grbić, one of the curators of the Museum. The whole generation of the post-war archaeologists, art historians, and architects stemmed from the lectures of Miodrag Grbić, Đorđe Mano Zisi, Milan Kašanin and Ivan Zdravković. The course became the turning point in the history of archaeology, a sort of parallel university in the occupied city. However, it should not be valorised isolated from other events in Belgrade during the World War II. The German authorities established new institutions in charge of heritage protection in the occupied Serbia – *Kunst und Denkmalschutz*, the department chaired by Baron Johann von Reisswitz. Himmler's organization Ahnenerbe was also active in the region of Belgrade and Serbia. As part of its activities, Wilhelm Unverzagt, the director of the Berlin museum conducted the excavations at Kalemegdan. These excavations symbolically legitimized the German presence in Belgrade. On the other hand, the project became one of the topoi of the ideology of collaborationism. The students of the museum course acquired their practical training during these excavations.

Keywords: history of archaeology, museum course, Museum of Prince Paul, archaeology during occupation, Ahnenerbe, Miodrag Grbić

Les cours d'art et l'archéologie au cours
de la 2e Guerre mondiale à Belgrade

Les événements au Musée du prince Paul au cours de la Deuxième Guerre mondiale sont restés notés sous forme de confessions personnelles des participants du cours d'art de Milutin Garašanin ou de Dejan Medaković. L'initiateur du cours d'art a été Miodrag Grbić, conservateur au Musée du prince Paul. Il est tout à fait significatif que toute une génération d'après-guerre d'archéologues, d'historiens d'art ou d'architectes, s'est formée sur les conférences de Miodrag Grbić, Đorđe Mano Zisi, Milan Kašanin ou Ivan Zdravković. À long terme, dans le contexte de l'archéologie, le cours d'art va se révéler comme un «tournant». D'un autre côté, l'administration allemande à Belgrade, a établi de nouvelles institutions qui étaient chargées de la sauvegarde du patrimoine culturel dans la Serbie occupée – *Kunst und Denkmalschutz*, département que dirigeait le baron Johann von Reisswitz. Cependant, l'administration du Troisième Reich

était loin de fonctionner comme un ensemble homogène, à preuve la présence des hauts officiers de Ahnenerbe, organisation obscure de Himmler (Herbert Jankuhn, Wolfram Sievers), qui viennent à Belgrade, puis font un tour au Musée. Faisant partie des recherches d'Ahnenerbe, des fouilles ont aussi été faites au Kalemegdan, menées par le collaborateur (mais non membre) d'Ahnenerbe, directeur d'alors du musée de Berlin, Wilhelm Unverzagt. Symboliquement, par ces fouilles Unverzagt a légitimé la présence allemande dans la Belgrade occupée. En tant que partie pratique du cours, les auditeurs du cours d'art ont participé à ces fouilles. Le cours d'art présente un exemple intéressant qui nous montre toute la complexité de la position des intellectuels dans la tourmente de la guerre et le pays occupé, mais rappelle également la place de l'archéologue dans la société totalitaire. Le «Coin tranquille dans le Musée du prince Paul», comme l'appelait la presse belgradoise de l'époque voulant ainsi décrire le cours, commence à faire partie de la propagande collaborationniste.

Mots clés: histoire de l'archéologie, cours d'art, Musée du prince Paul, archéologie sous l'Occupation, Ahnenerbe, Miodrag Grbić

Primljeno / Received: 05. 08. 2014.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 30. 08. 2014.